

# РАДЯНСЬКА ШКОЛА

3

---

Видавництво  
„Радянська Школа”

1946



## ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

Проф. М. Ф. ДАДЕНКОВ

### Коменський і визвольна боротьба українського народу в XVII віці

(Нові дані до біографії великого педагога)

У житті і діяльності великого слов'янського педагога Яна Амоса Коменського були роки, коли він свою долю поєднував з долею українського народу, який боровся проти польського панства.

Це було в той час, коли чехи, розбиті в 1620 році при Білій Горі, змушені були шукати рятунку в Польщі, і Коменський із значною частиною своєї громади втік до Лешно. Звідси він був запрошений до князя Ракочі в Сарос Поток (Шарош Патак). Проживаючи тут, великий педагог не міг не зіткнутися з тією невпинною боротьбою, яку провадив український народ проти соціального і національного гніту за воз'єднання в єдиний українській державі, за об'єднання з однокрівним братнім великим російським народом.

В цій боротьбі український народ з самого початку XVII віку шукав підтримки в одновірній Москві; в цій боротьбі він вступав у дипломатичні переговори з сусіднім Семигородом — з князем Ю. Ракочі і з Швецією — з королем Карлом-Густавом X<sup>1</sup>.

Чи були безпосередні стосунки Коменського з такими українськими діячами, як великий гетьман України Богдан Хмельницький, або як творець Київського колегіуму Петро Могила, — покищо ми цього не знаємо. Але нам відомо, що люди, які відігравали велику роль у політичному і громадському житті того часу, з якими близько доводилось стикатись Богданові Хмельницькому і Петрові Могилі, були на той час у близьких і дружніх стосунках з Коменським, і він перебував з ними в постійному зв'язку.

В Литві і в Польщі серед польської

шляхти було чимало протестантів, підтримкою яких користувалась братська громада Коменського. З них особливо близькими до Коменського були, наприклад, литовські магнати Кристоф і Януш Радзівілли, які не тільки посилали своїх дітей вчитися у Коменського, але й ідеологічно були зв'язані з братством. Богдан Хмельницький також був близький до керівника протестантської реформації в Литві, начальника литовського війська Януша Радзівілла. Януш Радзівілл і син Богдана Хмельницького були одружені на рідних сестрах<sup>2</sup>.

Петро Могила ще раніше, в 1632 році, закликав керівника протестантів у Польщі Кристофа Радзівілла до спільної боротьби з католиками<sup>3</sup>.

Під час перебування на території Польщі в Лешно, де Коменський жив з 1628 року по 1641 рік і з 1648 по 1649 рік, під час перебування в Шарош Патаці у семигородських князів Ракочів з 1650 року по 1654, а потім знову з липня 1654 року в Лешно, він багато уваги приділяв Україні.

Не зважаючи на це, біографи, що пивчали Коменського насамперед як педагога, висвітлили неповно цей період діяльності Коменського, нічого не сказали про його ставлення до України. Важко припустити, що західні дослідники Коменського, які серйозно вивчали його життя і діяльність, не звернули уваги на його ставлення до боротьби українського народу, яка багато чим нагадувала боротьбу Коменського.

Не важко зрозуміти, чому саме це питання випало з кола вивчення дослідників. Поперше, тому, що бурхливе життя, по-

<sup>1</sup> Н. Н. Петровський. Восоединение украинского народа в едином украинском советском государстве, Москва, 1944, стор. 34.

<sup>2</sup> Про зносини Богдана Хмельницького з Я. Радзівіллом пише М. Грушевський, Історія України-Русі, т. IX, ч. 1, 1928, стор. 464 і далі.

<sup>3</sup> Археогр. збірник, т. VII, стор. 90 (лист Петра Могили з 12.V 1632 р.).

стійні блукання Коменського, пожежа, Лешно та інше лихо, що звалилися на Коменського, не дали можливості зберегти багатий архів його листів і інших документів, які загинули після пожежі і розгрому поляками Лешно. Збереглося майже тільки те, що було надруковане, за невеликими винятками. Подруге, тому, що німецькі історики освіти не схильні були оголошувати і популяризувати в Коменського все те, що було спрямовано проти пригнічувачів слов'янського племені — австрійців і німців, які весь час намагалися підкорити своєму впливові чехів і витравити в народі байдужку свідомість своєї національності.

Тільки в самому кінці XIX віку, коли почався розвиток чеської національної культури, коли ім'я Коменського стало для чехів прапором боротьби за відродження чеської культури, почали підсилено збирати і вивчати все, що було написано Коменським і що збереглося в Лондоні, Амстердамі, Швеції та в інших містах і країнах. Саме в цей період, в дев'ястих роках XIX в. з'явилися праці Патера і Квачала, в яких було зібрано листування Коменського, його друзів, близьких і державних діячів, з якими він листувався.

У незначній частині листування Коменського, що дійшло до нас, ми знаходимо надзвичайно цікаві матеріали, які свідчать про те, що Коменський не тільки знав про боротьбу, що точилася на Україні, але й брав гарячу участь у бурхливих подіях тієї доби.

Національно-визвольна боротьба проти польсько-шляхетської окупації набрала особливо гострого характеру у війні українського народу в 1648—1654 рр. і охопила також і основну масу українського народу, тобто селян, в Північній Буковині, в Бесарабії і в Закарпатській Україні. «Політика польських урядових кіл, — пише М. Н. Петровський, — спрямована на запровадження на Україні церковної унії, має своє відображення і на Закарпатській Україні. І тут католицьке духовництво і поміщики прагнуть запровадити унію. Хоч їм і пощастило протягом 30—40 років XVIII віку притягти на свій бік значну кількість православного духовництва, а в 1649 р. на з'їзді в Ужгороді було цим духовництвом ухвалено формальне рішення про приєднання до унії, але народні маси ще багато десятиріч боролись проти запровадження унії».<sup>5</sup>

Таким чином, уся Україна була охоплена

1. П. Квачала, Листування Я. А. Коменського, 1898 (чеською мовою).

<sup>4</sup> А. Патера. Листування Я. А. Коменського в «Працях чеської Академії наук», III, 2, 1892 року (чеською мовою).

<sup>5</sup> Н. Н. Петровський. Той же твір, стор. 27, М., 1944.

повстаннями, і боротьба точилася біля кордонів Семигорода.

В 1648—1649 роках семигородські князі вели переговори з Україною про союз проти Польщі. Сігізмунд Ракоці, брат князя Юрія Ракоці, претендував на польську корону, і Хмельницький, як видно, не заперечував проти цієї кандидатури, бо він думав, що тоді польські протестанти утримаються від виступів проти України.

2 лютого 1649 р. Хмельницький поставив Ракоціям вимогу, щоб вони дали повалення Яна Казіміра притягли до союзу Радзівіллів, а також і інших протестантів, в Польщі і Литві<sup>6</sup>.

Це стало відомим у Польщі і здійняло там тривогу. Семигородські дипломати, щоб заспокоїти Польщу, повинні були спростувати цю, мовляв, чутку. Польський шляхтич Шліхтинг, близький приятель Коменського, писав Сігізмундові Ракоці 4 квітня 1650 року, що в Польщі справила на всіх добре враження заява семигородського посла на польському сеймі, що підозри про союз семигородських князів із українськими козаками не мають підстав. І це повідомлення було передано Ракоціям Шліхтингом через Коменського, який повинен був їхати до Семигорода для організації шкільної справи<sup>7</sup>.

Перше нагадування про Україну в листуванні самого Коменського ми знаходимо саме в 1650 році. При дворі семигородських князів часто з'являлись послі від козацької української держави. Семигородці готувались до війни.

Як показує листування Коменського з його друзями, що відігравали значну роль у політиці як при дворі семигородських князів, так і в Польщі і Швеції, в цей період Коменський ще повоювався воєнних дій. Він занадто багато перетерпів з своєю громадою, багату втратив особисто і тому не хотів війни з Польщею, яка могла остаточно розсіяти чеську громаду, що потроху набирала сили в Лешно. 2 вересня 1650 року Коменський писав протестанському священникові в Семигороді Толною про свій притічений стан, викликаний тим, що з Варшави пишуть йому, ніби трансільванський князь не перестав схилити до себе козаків і що якби козаки не були зайняті тепер іншою боротьбою, то трансільванський князь послав би вже для нападу на Краків 50.000 війська. Коменський стурбовано висловлює своє палке побажання, що було б краще, якби Ракоці не розпочинав війни, щоб не наражатись на небезпеку<sup>8</sup>.

<sup>6</sup> Transsylvania et bellum Boreo-Orientalle t. I, стор. 33—35.

<sup>7</sup> Квачала, там же, 147.

<sup>8</sup> Патера, той же твір, 170 (чеською мовою).

Такий був настрій Коменського до 1655 року.

Відомо, що восени 1655 року російсько-українське військо зробило похід з метою відвоювати в Польщі західноукраїнські землі. Богдан Хмельницький перебував під Львовом і заявив посланцям від короля польського, що мир може бути укладений лише в тому випадку, якщо Польща відмовиться від будьяких претензій на «князівство руське» (тобто на Україну) і поверне останній всю «Русь», тобто західноукраїнські землі з містами Володимиром, Львовом, Перемишлем та іншими<sup>9</sup>. В цьому ж 1655 році Польща одночасно воювала і з Швецією і потерпіла в цій війні ряд поразок.

Ці події теж схвилювали Коменського і примусили його не раз висловлювати свої думки і почуття. Особливо стають ясними погляди Коменського в цей період з його листування з впливовим шляхтичем при дворі Ракоці в Семигороді Клобушицьким.

20 травня 1655 року, уже перебуваючи в Лешно, Коменський писав Клобушицькому про небезпеку з боку козаків, про те, що всіх охоплює страх перед відважним ворогом, особливо після того, які кримські татари залишили польське військо<sup>10</sup>.

Через 4 дні — 24 травня 1655 року Коменський знову пише Клобушицькому про тривогу, яка охопила братство в Лешно при звістці про військові дії. Його лякала тепер навіть війна з протестантською і одновірною Швецією, сильною своєю військовою технікою.

Стурбовано закінчує свій лист Коменський: «Польща наша вся палає війною, вирує, клекоче, розтрощується. Я уже замочую про більш віддалені країни — Литву та Україну»<sup>11</sup>.

І не тільки один Коменський, але й уся його громада б'ялась війни. Один із співпрацівників Коменського Кіннер у листі від 3 вересня 1648 року, тобто через 5 місяців після початку повстання Хмельницького, повідомляє Самуїлу Гартлібу в Лондон тривожну звістку не тільки про напади козаків і росіян, але і про повстання селян проти своїх панів і в Польщі, і в Богемії: «Нам, безумовно, загрожують напади козаків, татар і московців. І у Польщі, в Богемії сільське населення вороже повстає проти своїх панів, виганяє їх і мало що не вбиває»<sup>12</sup>.

<sup>9</sup> Н. Н. Петровский, той же твір, стор. 34, а також S. Gronski, Historia belocosaco-polonici, p. 238—249

<sup>10</sup> Патера, той же твір, стор. 178 (чеською мовою).

<sup>11</sup> Патера, той же твір, стор. 179 (чеською мовою).

<sup>12</sup> Квачала, той же твір, стор. 137 (чеською мовою).

Важко сказати, чим були викликані такі висловлювання Коменського, членів його громади та його друзів. Можливо, що Коменський, який був головою великої протестантської громади, закинutoї бурхливими подіями в маленьке Лешно, населене католиками-поляками, повинен був бути завжди лояльним, щоб залишки своєї громади не наражали на гоніння, яке було б смертельним для неї, а разом з цим загинули б усі надії Коменського на відродження його народу.

Можливо, що християнськи настроєний Коменський не вважав, крім того, і морально припустимим для себе виступити проти держави, що надала йому та його братству не тільки притулок, а й дала можливість всім зібратись, зміцнитись, почати жити і працювати.

Порівняння двох листів із листування Коменського переконує нас у цьому.

В листопаді 1654 року, тобто за рік до зайняття Польщі шведськими військами, зять Коменського Фігулюс писав Гартлібу в Лондон про необхідність допомогти шведському королеві, який хоче все своє життя пожертвувати за християнство, збільшити його сили і знайти йому союзників. В листі не тільки нема жалю про Польщу, а навпаки, є прагнення мобілізувати сили проти неї. Навряд чи можна припустити, що Фігулюс висловлював у наведеному листі тільки свою особисту думку і розходився в такому питанні з своїм тестем. Через рік, у жовтні 1655 року, після того, як Польщу зайняли шведи, Коменський писав Фігулюсу, що семигородський князь готовий до війни, незабаром почне боротьбу проти Польщі, що спокуювання наближається<sup>13</sup>.

Ці два листи дають право думати, що Коменський завжди додержувався поглядів, висловлених в останньому з наведених листів, і тільки терпляче чекав з викладених вище причин спокуювання.

Після захоплення Польщі Швецією в листах Коменського вчуваються зовсім інші настрої. Коменський стає на шлях активного сприяння розгрому католицької реакції.

4 серпня 1655 року Коменський у листі Клобушицькому повідомляв, що в Польщі «римсько-католицький клір звідусіль втік», що шведський король висловив своє бажання, щоб в цю війну втрутився цезар, тобто австрійський імператор, щоб можна було і з ним розпочати війну, і таким чином разом з Польщею розбити і центр католицької реакції — Австрію<sup>14</sup>.

Хмельницький у цей час розпочав переговори з семигородським князем Юрієм Ракоці і шведським королем Карлом Густа-

<sup>13</sup> Там же, стор. 199.

<sup>14</sup> Там же, стор. 182.

вом Х. У переговорах, які вів семигородський князь, брав найактивнішу участь Коменський, хоч і жив він у цей час в Лешно. Коменський та його релігійні однодумці тепер вірять, що шведський король є бичом божим для всіх ворогів протестантської церкви і йому треба всіма засобами допомогти. Користуючись впливом і авторитетом у князів Ракочів і в Швеції, Коменський стає прямо посередником у дипломатичних переговорах, всіляко сврияючи зміцненню зв'язку Семигорода, Швеції та української козацької республіки. Для зносин з князем Ракочі Коменський мав постійних посланців, які ходили з Лешно в Семигород і переносили листи туди й назад. Люди, з якими був зв'язаний Коменський листуванням, як дипломат Костянтин Шавм, особистий секретар князя Ракочі, добре розуміли, яке значення має боротьба українського народу. В інтригах поляків, які піднімали проти українського народу турків, татар і німців, Шавм вбачав намагання використати назавжди весь український народ<sup>15</sup>.

4 грудня 1655 року Шавм, ще до офіційного підписання договору між Україною і Семигородом, пише Коменському: «З козаками ми ввійшли в найтісніший союз для загального блага пригніченої церкви. Моє перо кволе, щоб описати, які добрі наслідки з цього вийдуть, як і з того, що шведські послы одержали все, що хотіли. Тепер всі перешкоди усунені з дороги. Тепер бог потопче сатану під свої ноги швидко»<sup>16</sup>.

Князь Ракочі доручає Шавму просити порад у справі союзу України, Семигорода і Швеції у Коменського. Коменський складає для Шавма питання, які останній повинен передати шведському королеві. З 1656 року Швеція була в стані війни з Росією. Хмельницький намагається примирити Швецію з Росією<sup>17</sup>. Характерно, що цієї ж мети домагався й Коменський у документі, який він склав Шавму для передачі шведському королеві. Як тільки поширилися чутки про можливість війни Швеції з Москвою, Шавм рукою Коменського звертається до шведського короля, нагадуючи, що козаки—союзники Москви, в той же час вони союзники Семигорода, і тому просить короля не здійснювати своїх планів, щоб не пошкодити і тим і іншим — і Україні і Семигороду<sup>18</sup>.

<sup>15</sup> Transsylvania et bellum Boreo-Orientalе, II, стор. 458.

<sup>16</sup> К в а ч а л а, той же твір, стор. 200 (чеською мовою).

<sup>17</sup> Н. Н. Петровський, той же твір, стор. 35.

<sup>18</sup> К в а ч а л а, той же твір, стор. 202 (чеською мовою).

Коаліція трьох держав проти Польщі, яку намагався допомогти створити Коменський, здійснилась, але похід на Польщу закінчився невдало. Спочатку відійшов від Ракочі шведський король. В липні 1657 року під Меджибожем семигородське військо капітулювало перед поляками. 27 липня 1657 року помер Богдан Хмельницький.

10 жовтня 1657 року в листі Гартлібу в Лондон Коменський у розпачі писав: «О, горе! Нещасний кінець війни шведської! Ми сподівалися, що звільнилося спід ярма антихристиянської тиранії і ось ще глибше попали в тенети! З якою мужністю козаки, московіти, шведи і, нарешті, семигородці почали війну проти поляків... проте ми за наші гріхи зазнаємо викликаний божий гнів!»<sup>19</sup>.

Лешно зайняли поляки. Всі біографи Коменського звичайно повідомляють, що поляки, які здобули Лешно, спалили місто, розгромили будинок Коменського, знищили його бібліотеку, і він сам ледве врятувався втечею в Амстердам.

Тепер нам стає особливо зрозумілою зміна ставлення поляків до Коменського: їм стала відома його діяльна участь у створенні коаліції проти Польщі.

Проте Коменський не занепав духом. Він продовжував вірити і надіятися на сили коаліції: шведського короля, семигородського князя і українського війська. Ці надії бринять в листуванні Коменського з Меднянським, особою, близькою до князя, і особливо в листуванні з дипломатом Шавмом.

Коменського, насамперед, цікавлять причини невдачі коаліції, особливо невдачі семигородців і козаків під Меджибожем. Про це часто інформують Коменського в листах Шавм і Меднянський, при чому Шавм просить Коменського (в листі від 30 листопада 1657 року) діяти в інтересах Семигорода.

Перебуваючи в Амстердамі, Коменський продовжує шукати способів перемоги над Польщею і, як і раніше, вбачає її в союзі Ракочі, України, Валахії, Молдавії. 18 січня 1658 року в листі Гартлібу в Лондон він вбачає ліки для зміцнення «серця ангельської віри» — Семигорода в союзі князя Ракочі з валахами, молдаванами і козацькою республікою, тобто Україною<sup>20</sup>.

Коменський уважно стежить із Амстердама за подіями на Україні. Коли після смерті Богдана Хмельницького підсилилась польська і татарська агресія проти України, друзі Коменського ретельно починають обговорювати українське питання. Всі надії вони покладають на Україну. Вони вірять в її відданість справі боротьби, вони най-

<sup>19</sup> Там же, стор. 224.

<sup>20</sup> Там же, стор. 241.

вищої думки про силу козацького війська.

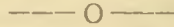
Коли турки виступили війною проти Семигорода, то Шавм писав Гартлібу (25 березня 1658 року), що тільки Україна може й буде допомагати Ракочі у війні проти турків: «Козаки найвірніше і найнепохитніше віддані князеві, хоробро готові йти спільними силами проти турків»<sup>21</sup>.

В листі Гартлібу від 22 березня 1658 року Коменський дає найзахопленіший відклик про козаків: він дивується їх хоробрості, описує, як вони нападали на турецькі кораблі, визволяли полонених християн, палили турецькі міста, їх сміливі напади не давали спокою самому турецькому султанові, який не почував себе в безпеці і звертався до них з проханням не нападати на Туреччину. Проте,—пише Коменський,—турки не одержали щодо цього бажаної відповіді<sup>22</sup>.

Великого значення надавав Коменський Україні в справі визволення і захисту слов'янства, але не меншого значення надавав

він і Москві. Невдачі Москви викликали у Коменського гірке розчарування (напр., лист 2 грудня 1661 року), успіхи тішили його. В листі Гартлібу в березні 1658 року він висловлював радість з приводу миру Москви з Швецією. «Листи повідомляють, що мир між Москвою і Швецією укладено. Бачиш діла божі!»<sup>23</sup>.

В. І. Ленін писав: «Виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку»<sup>24</sup>. Гасло боротьби «за віру» було одним з тих гасел, яке об'єднувало український народ у боротьбі проти окупантів. Гасло боротьби «за віру» у Коменського, як захисника своєї національної справи, стало разом з тим гаслом боротьби за права чеського народу проти ворогів всього слов'янства — німецьких агресорів. У цій боротьбі Коменський шукав підтримки в народі українському і російському. Великий слов'янин бачив силу слов'янських народів в їх політичному союзі.



<sup>21</sup> Там же, стор. 243.

<sup>22</sup> Там же, стор. 238.

<sup>23</sup> Там же, стор. 232.

<sup>24</sup> В. І. Ленін, Твори, т. II, стор. 467.